

Bijlage G: 'Dierinhoudelijke toets' en 'keurmerkentoets'

Bijlage bij Verslag van de voorzitter van het convenanttraject dierwaardige veehouderij

1. *Oplegnotitie bij 'dierinhoudelijke toets' en 'keurmerkentoets'*
2. *Vraagstelling*
3. *Dierinhoudelijke toets*
4. *Keurmerkentoets*

1. Oplegnotitie bij 'dierinhoudelijke toets' en 'keurmerkentoets'

Op verzoek van de deelnemers aan de hoofdtafel van het convenanttraject dierwaardige veehouderij voegt de voorzitter van dit traject onderstaand enkele opmerkingen toe bij de uitwerking van de 'dierinhoudelijke toets' en 'keurmerkentoets'. Deze hebben betrekking op de expertise die vertegenwoordigd is in de onderzoekersgroep en op de opdracht aan de onderzoekersgroep.

Samenstelling en vertegenwoordigde expertise:

De sectoren hebben kanttekeningen geplaatst bij de expertise die vertegenwoordigd was in de onderzoekersgroep. Sectoren gaven aan te grote nadruk te zien op de expertises diergedrag en ethologie en te weinig op de diergezondheid. Ook gaven sectoren aan de verbinding naar praktijkkennis via praktijkonderzoekers zeer belangrijk te vinden. Deze kanttekeningen zijn als volgt geadresseerd:

- Aan de onderzoekersgroep zijn deze kanttekeningen kenbaar gemaakt. Tijdens het uitwerken van de 'dierinhoudelijke toets' hebben door de hoofdtafel aangedragen praktijkonderzoekers (2 à 3 praktijkonderzoekers per sector) feedback aan de onderzoekersgroep op een conceptversie gegeven. Deze feedback is naar inzicht van de onderzoekersgroep verwerkt. De onderzoekersgroep heeft haar afwegingen om feedback al dan niet over te nemen verantwoord richting de praktijkonderzoekers en de hoofdtafel.
- In hun uitwerking heeft de onderzoekersgroep aangegeven wanneer een element aansluit bij het principe diergezondheid (principe nummer 4 van de 6 principes van de RDA).
- Tussen verschillende principes van dierwaardigheid kunnen mogelijk tegenstrijdigheden ontstaan. De onderzoekersgroep heeft zich hiervan bewust getoond, en dit punt in de inleiding van het rapport geadresseerd. Hoe met deze mogelijke tegenstrijdigheden moet worden omgegaan, is aan bod geweest in de gesprekken over de plannen van aanpak. Daar is de hulp en ondersteuning van praktijkonderzoekers bij georganiseerd.

Er is bij de uitwerking niet gestreefd naar consensus tussen de onderzoekersgroep, de praktijkexperts en de deelnemers aan de hoofdtafel. De onderzoekersgroep gaf aan de ruimte nodig te hebben om de bij hen bekende beschikbare wetenschappelijke kennis over hoe een houderijsysteem kan voldoen aan de zes leidende principes, naar hun beste vermogen te vervatten in de criteria die zijn opgenomen in de dierinhoudelijke toets. Zij zijn ingegaan op feedback en vragen, maar waar verschillen van inzicht bestonden tussen de onderzoekersgroep en andere betrokkenen, heeft de onderzoekersgroep het eigen inzicht weergegeven in de toets.

Opdracht aan de onderzoekersgroep

Aanvankelijk was de gedachte dat de deelnemers aan de hoofdtafel in een plan van aanpak hun streefbeeld en te zetten verdere stappen richting een dierwaardige veehouderij zouden noteren, en

dat de onderzoeksgroep vervolgens zou toetsen of daarmee invulling wordt gegeven aan de zes leidende principes voor een dierwaardige veehouderij. Gedurende het traject bleek het voor de sectoren echter niet mogelijk om hun plannen te delen met de onderzoeksgroep, totdat er meer zekerheden zouden zijn over de invulling van randvoorwaarden. Daarom is gekomen tot de onderstaande vraagstelling aan de onderzoeksgroep. Hoewel het hiermee niet zozeer meer een 'dierinhoudelijke toets' is geworden, is de naam wel beklijfd.

Met de vraagstelling is de onderzoeksgroep gevraagd een stip op de horizon te formuleren, en zo inzicht te geven in wat in ieder geval noodzakelijk is om tot houderijsystemen te komen die voldoende invulling geven aan de zes leidende principes van de RDA. Aan de hoofdtafel van het convenant is hiervoor de metafoor van een 'sociale huurwoning' gebruikt. Met het beeld dat de onderzoeksgroep geschetst heeft, is het gesprek over de invulling van maatregelen in de sectorale plannen van aanpak gevoerd. De keurmerktoets heeft de hoofdtafel inzicht geboden in hoe bestaande keurmerken scoren ten opzichte van de elementen uit de dierinhoudelijke toets, waarmee zij ook hebben kunnen afwegen hoe de maatregelen in hun, nog vertrouwelijke, plannen van aanpak zich verhouden tot het invullen van een dierwaardige veehouderij.

Er zijn nog altijd verschillen van inzicht en acceptatie over in hoeverre de uitwerking van de 'dierinhoudelijke toets' een op een zou moeten worden overgenomen in de plannen van aanpak. Het gaat dan met name over de inschatting van de mogelijke effecten op de gezondheid van de dieren. De onderzoeksgroep geeft hierover in haar inleiding aan dat er mogelijke tegenstrijdigheden ontstaan, bijvoorbeeld tussen het kunnen uitvoeren van gedragsbehoeften en het waarborgen van diergezondheid, en schetst daarbij de noodzaak om te komen tot (her)ontwerp en management (keuze diersoort, productieniveau etc.) van toekomstige huisvestingssystemen om dergelijke strijdigheden op te lossen. De praktijkonderzoekers en sectoren schatten soms in dat een bepaalde voorziening dermate moeilijk met diergezondheid te combineren is, dat het de vraag is of het wel verstandig is deze voorziening te bieden. Er zijn dus verschillende inzichten en beelden.

Bij het opstellen van de plannen van aanpak hebben deelnemers aan de hoofdtafel, met ondersteuning van praktijkonderzoekers, eigen keuzes gemaakt over de doelen voor de toekomst en de te zetten stappen op weg daar naartoe. Zij hebben daarbij 'dierinhoudelijke toets' en 'keurmerktoets' benut als input en ter gedachtevorming zoals hierboven geschetst.

2. Vraagstelling

25 april 2023

Gericht aan: onderzoekersgroep convenant dierwaardige veehouderij

Afzender: secretariaat convenant dierwaardige veehouderij

Status: definitief

Het convenant heeft als doel afspraken te maken over de te zetten stappen door veehouderij, keten, markt en overheid om de verdere ontwikkeling naar een dierwaardige veehouderij te realiseren. Bijlage 1 onderaan deze vraagstelling geeft de definitie van 'dierwaardige veehouderij' weer die de partijen hanteren. De partijen van de hoofdtafel hebben behoefte aan een concreet beeld van hoe een veehouderij conform de zes leidende principes van de RDA eruitziet, met op dit moment als focus het gebruik van diergericht ontworpen houderijsystemen.

Ter nadere verduidelijking van de vraag: in de gesprekken aan de hoofdtafel wordt de metafoor van huisvesting voor mensen vaak benut om aan te duiden waar we naar op zoek zijn: zoeken we naar de sociale huurwoning of naar de vrijstaande villa of het luxe penthouse? Het gedeelde beeld is dat we binnen het convenant een minimale ondergrens van die (goed onderhouden, veilige etc.) sociale huurwoning willen vaststellen, waarbij er voor diegene die dat wil ruimte is om verder te gaan richting de vrijstaande villa of het luxe penthouse. De vraag die nu actueel is, is hoe een 'sociale huurwoning' voor dieren in de veehouderij eruitziet die voldoet aan de zes leidende principes.

Deze toets wordt opgedeeld in een prioritair gedeelte, en een gedeelte dat daarna uitgevoerd kan worden. *Onderstaande vraagstelling is alleen bedoeld voor het prioritaire gedeelte.*

Sectoren

De aanvraag voor de toets geldt voor de volgende sectoren:

- Kalverhouderij
- Melkveehouderij
- Leghennenhouderij (incl. opfok en vermeerdering)
- Vleeskuikenhouderij (incl. opfok en vermeerdering)
- Varkenshouderij

Vraagstelling (gelieve de vragen per sector en per set te beantwoorden)

De vragen aan de onderzoekersgroep zijn:

1. Welke stappen zijn in ieder geval noodzakelijk om te komen tot houderijsystemen die voldoen aan de zes leidende principes van de RDA (wat staat buiten kijf)?
2. Zijn er aandachtsgebieden die nog niet (voldoende) gedekt zijn in de stappen in antwoord op vraag 1 (bijvoorbeeld omdat meer uitwerking of discussie benodigd is)?
3. Hoe verhouden de stappen in antwoord op vraag 1 zich (op hoofdlijnen) tot de verschillende sets maatregelen per sector, benoemd in de bijlage 2 (onderaan dit document)?
 - Welke van de stappen zijn *al wel* gerealiseerd als een bedrijf de maatregelen uit de betreffende set implementeert?
 - Welke van de stappen zijn *nog niet* gerealiseerd als een bedrijf de maatregelen uit de betreffende set implementeert?

Proces en planning

- 17 april: startgesprek met hoofdtafel
9 mei: opleveren conceptversie prioritaire gedeelte
11 mei: presentatie en bespreking conceptversie aan de hoofdtafel (met aanwezigheid onderzoekers)
22 mei: opleveren definitieve versie prioritaire gedeelte
Vanaf 22 mei: start overige gedeelte (planning en vraagstelling n.t.b.)

De partijen van de hoofdtafel zien het als noodzakelijk dat, naast de leden van de onderzoekersgroep, ook praktijkexperts worden betrokken bij de gevraagde toets. Sectoren dragen hiervoor per sector twee experts aan. Het secretariaat levert de betreffende namen en contactgegevens aan bij de onderzoekersgroep.

Tot slot

De onderzoekersgroep wordt niet gevraagd om zich uit te spreken over andere dan dierinhoudelijke aspecten, zoals de economische haalbaarheid van de voorgestelde dierenwelzijnsmaatregelen of de realiseerbaarheid in het kader van milieu-opgaven. De financieel-economische aspecten worden belegd in een separate toets. De realiseerbaarheid in het kader van milieu-opgaven moet separaat worden afgewogen.

Bijlage 1 bij de vraagstelling

Definitie diergericht ontworpen houderijsysteem [concept]

De Partijen:

1. Sluiten voor de definitie van wat een diergericht ontworpen houderijsysteem is, aan bij de zienswijze "Dierwaardige veehouderij" van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA)¹. Dat wil zeggen: ze nemen de zes leidende principes² als uitgangspunt. Daarbij benadrukken zij het belang van de samenhang tussen de zes leidende principes.
2. Zien diergericht ontworpen houderijsystemen, in lijn met de bovengenoemde zienswijze, als houderijsystemen waarin de zes leidende principes, met inachtneming van de verschillen per

¹ <https://www.rda.nl/publicaties/zienswijzen/2021/11/18/zienswijze-dierwaardige-veehouderij>

² De RDA komt tot zes leidende principes voor een dierwaardige veehouderij waarin het dier een positieve staat van welzijn ervaart: "Een dierwaardige veehouderij biedt het dier een omgeving die de volgende zes leidende principes waarborgt:

- 1) Erkennung van de intrinsieke waarde en de integriteit van het dier**
Respect voor de eigen waarde van het dier als wezens met gevoel die pijn en plezier kunnen ervaren. Dit betekent geen ingrepen (snavel behandelen, staarten couperen, onthoornen, e.d.), grenzen aan het aanpassen van het dier via fokkerij, en oog voor eigen belangen van het dier.
- 2) Goede voeding**
Voldoende water en voer van goede kwaliteit.
- 3) Goede omgeving**
Een comfortabele en veilige omgeving met een goed klimaat (temperatuur, frisse lucht, bioritme).
- 4) Goede gezondheid**
Een goede gezondheid waarborgen, en pijn voorkomen (ook qua verwondingen door soortgenoten).
- 5) Natuurlijk gedrag**
Voldoende mogelijkheden om essentiële natuurlijke gedragingen te vertonen en behoeften te vervullen: rusten, eten en drinken, mesten en urineren, zelfverzorging, exploratie, sociaal gedrag, thermoregulatie, veiligheid, gezondheid, beweging, reproductie, seksueel gedrag, nestbouwgedrag en maternaal gedrag.
- 6) Positieve emotionele toestand**
Waarbij het dier in staat is om te reageren op de veranderende sociale en fysieke omgeving en een toestand bereikt die het als overwegend positief ervaart ('A life worth living'). Deze toestand komt voort uit het voldoen aan alle voorgaande principes."

diercategorie, als programma van eisen voor het ontwerp worden genomen en toegepast. Vanwege de erkenning van de intrinsieke waarde en de integriteit van het dier, verstaan de Partijen onder een diergericht ontworpen houderijsysteem een systeem waarin fysieke ingrepen die worden verricht vanwege de wijze van houden van het dier, niet meer nodig zijn en dus niet worden uitgevoerd.

- Om vast te stellen of een specifiek veehouderijsysteem voor de toepassing van dit convenant kan worden gesteld dierwaardig te zijn, laten Partijen een systematiek van monitoring op bedrijfsniveau ontwikkelen, zoals beschreven in Artikel 4.

Bijlage 2 bij de vraagstelling

Prioritaire sets maatregelen per sector

Varkens	Pluimvee	Melkvee	Kalveren
BLk 1*	Gangbaar (IKB)	Gangbaar	Gangbaar
BLk 2*	Lijsten Dierenbescherming (zie toelichting)	Lijsten Dierenbescherming (zie toelichting)	Lijsten Dierenbescherming (zie toelichting)
BLk 3* (incl. biologisch)	Biologisch	Biologisch	BLk 1*
		<i>Eventueel: BLk 1*</i>	<i>Eventueel: biologisch</i>

Toelichting

De Dierenbescherming heeft per diercategorie een lijst met dierenwelzijnsmaatregelen opgesteld (ontleend aan grotere lijsten), waar mogelijk vergezeld van een inschatting van hoe de veehouderijsectoren aankijken tegen deze maatregelen. De sectoren hebben deze lijsten aangevuld met wat er reeds loopt (denk aan sectorplannen).

3. Dierinhoudelijke toets

Augustus 2023. Onderzoekersgroep voor het convenant Dierwaardige Veehouderij: Imke de Boer, Bram Bos, Fleur Hoorweg, Bas Kemp (tijdelijk vervangen door Liesbeth Bolhuis), Bas Rodenburg, Marko Ruis, Elsbeth Stassen, Arjan Stegeman.

1. Aanleiding

De partijen aan de hoofdtafel Convenant Dierwaardige Veehouderij hebben de onderzoekersgroep Convenant Dierwaardige Veehouderij op 25 april j.l. gevraagd om antwoord te geven op de volgende drie hoofdvragen

1. Welke stappen zijn in ieder geval noodzakelijk om te komen tot houderijsystemen die voldoen aan de zes leidende principes Dierwaardige Veehouderij van de Raad voor Dieraangelegenheden (RDA) (wat staat buiten kijf)?
2. Zijn er aandachtsgebieden die nog niet (voldoende) gedekt zijn in de stappen in antwoord op vraag 1 (bijvoorbeeld omdat meer uitwerking of discussie benodigd is)?
3. Hoe verhouden de stappen in antwoord op vraag 1 zich (op hoofdlijnen) tot de verschillende sets maatregelen per sector, benoemd in bijlage 2 van de opdracht
 - Welke van de stappen zijn al wel gerealiseerd als een bedrijf de maatregelen uit de betreffende set implementeert?
 - Welke van de stappen zijn nog niet gerealiseerd als een bedrijf de maatregelen uit de betreffende set implementeert?

Op basis van een eerder overleg met deelnemers aan de hoofdtafel op 17 april hebben wij de eerste vraag (1) geïnterpreteerd als de behoefte om de eigenschappen van houderijsystemen per gehouden diersoort aan te geven die in ieder geval noodzakelijk zijn om te voldoen aan de zes leidende principes Dierwaardige Veehouderij van de RDA. Daarbij is bovendien door de minister van LNV een fasering aangebracht, waarbij in de eerste fase van het convenantproces, en daarmee in deze opdracht, op de eigenschappen van de leefomgeving van het dier wordt gefocust. De planning is om daar in een tweede fase aspecten van management en diergezondheidsmanagement (welke niet in fase 1 gerelateerd aan de leefomgeving al aan bod zijn geweest) aan toe te voegen. De leidende vraag in deze toets is derhalve:

1. *Welke eigenschappen zijn in ieder geval noodzakelijk voor een houderijsysteem [voor diersoort X,Y,Z] om te voldoen aan de zes leidende principes Dierwaardige Veehouderij van de RDA?*

2. Inleiding

Het uitgangspunt van de hoofdtafel voor een Dierwaardige Veehouderij wordt gevormd door de eerder geformuleerde zes principes uit de Zienswijze Dierwaardige Veehouderij van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA), dat wil zeggen geredeneerd vanuit de behoeften van het dier. Wij als onderzoekersgroep vertalen dat normatieve kader in dit document naar concrete eigenschappen van houderijsystemen, en voor zover wij daarvoor over voldoende wetenschappelijke onderbouwing beschikken. Onze rol is niet normstellend, maar feitelijk concretiserend op basis van de aangereikte norm (nl. de zes principes: Erkenning intrinsieke waarde en integriteit van het dier, Goede voeding, Goede omgeving, Goede gezondheid, Natuurlijk gedrag, Positieve emotionele toestand). Daarmee wordt een stip op de horizon gezet aangaande een dierwaardige veehouderij: een situatie die dierwaardig is, is gebaseerd op de zes principes. Toekomstige huisvestingssystemen zouden ons

inziens moeten voldoen aan de eigenschappen zoals hieronder gedefinieerd. Bovenop dit minimum aan eigenschappen kunnen desgewenst natuurlijk extra kwaliteiten aan het leven van dieren worden toegevoegd.

We realiseren ons dat bij de daadwerkelijke invulling van de zes principes in concrete huisvestingssystemen mogelijke strijdigheden kunnen ontstaan, bijvoorbeeld tussen het kunnen uitvoeren van gedragsbehoeften en het waarborgen van diergezondheid. In (her)ontwerp en management (keuze diersoort, productieniveau etc.) van toekomstige huisvestingssystemen moeten die strijdigheden worden opgelost, om aan alle zes principes tegemoet te komen. Eenzelfde uitdaging ligt er als het gaat om afwentelingen naar andere domeinen van duurzaamheid, zoals bijvoorbeeld emissies. De toepassing van hier voorgestelde eigenschappen vergt zodoende hoogstwaarschijnlijk her-ontworpen houderijsystemen.

We realiseren ons dat daardoor de door ons gedefinieerde eigenschappen van houderijsystemen voor een Dierwaardige veehouderij niet op de korte termijn gerealiseerd kunnen worden. Wij definiëren de stip op de horizon. Realisatie daarvan zal hoe dan ook tijd kosten en voor bepaalde aspecten zal aanvullend onderzoek nodig zijn. Het is een politieke en beleidsmatige keuze hoe hiermee moet worden omgegaan en hoe daarbij de samenhang tussen verschillende belangen moet worden vormgegeven. Deze afwegingen vallen buiten onze expertise en vormen geen onderdeel van de opdracht en deze toets.

De hier voorgestelde concretisering biedt duidelijkheid voor de langere termijn, waardoor er stapsgewijs kan worden toegewerkt naar dierwaardigheid. Deels door ontwikkeling van markt en beleid, deels door het (her)ontwerpen van houderijsystemen en ketens om deze eigenschappen praktisch te realiseren. Het is een uitdaging om dierwaardigheid te verbinden met andere duurzaamheidsthema's (bv. klimaatopgave, behoud van biodiversiteit, humane gezondheid, inpasbaarheid leefomgeving etc), zonder dat de uitgangspunten van een Dierwaardige Veehouderij geweld aan te doen. Mochten er onoverkomelijke afwentelingen zijn t.a.v. milieu of humane gezondheid (gezondheid van de diervverzorgers, omwonenden en de veiligheid van voedsel) dan kan een consequentie zijn dat er minder dieren gehouden kunnen worden.

We kiezen er nadrukkelijk voor om de eigenschappen van een dierwaardige veehouderij te schetsen voor verschillende diercategorieën binnen één sector, en gedurende de hele levenscyclus van het dier. In deze toets beperken we ons echter tot de fysieke houderijomstandigheden van dieren (zogenoemde fase 1), vanwege de door de minister van LNV gekozen fasering. We merken op dat andere belangrijke factoren als gezondheidsmanagement, medicijngebruik, fokkerij, transport, doden, mens-dier interacties, brandveiligheid en diermanagement zeer belangrijk zijn voor dierwaardigheid. Voor een volledig beeld van een dierwaardige veehouderij kunnen deze thema's niet los worden gezien van de eigenschappen die zijn geformuleerd in dit bestand. De geschetste eigenschappen zijn zo geformuleerd dat er een houderijsysteem ontstaat waarin geen systematische gezondheids- of welzijnsproblemen door het systeem worden veroorzaakt. Wanneer er onoverkomelijke afwentelingen zijn, zal moeten worden gezocht naar oplossingsrichtingen zonder geweld te doen aan de eigenschappen in de dierinhoudelijke toets. We baseren onze aanbevelingen op de [RDA zienswijze](#) en bestaande wetenschappelijke literatuur waaronder de [Quickscan](#) van de Universiteit Utrecht [1], en de EFSA rapporten voor varkens [2], leghennen [3], vleeskuikens [4], kalveren [5] en melkvee [6, 7].

De hieronder voorgestelde concretisering maakt het daarnaast mogelijk om de verschillende sets van maatregelen per sector, zoals benoemd in bijlage 2 van de vraagarticulatie, tegen het licht te houden in termen van hun dierwaardigheid. In het volgende hoofdstuk staan per diersoort eigenschappen benoemd die nodig zijn voor een dierwaardige leefsituatie per diercategorie en wordt in de tweede kolom expliciet verwezen naar één of meer van de RDA-principes waar deze eigenschap een noodzakelijke voorwaarde voor is. We volgen daarbij de RDA dat het zesde principe (positieve emotionele toestand) volgt uit de invulling van de vijf anderen.

We plaatsen twee kanttekeningen bij, respectievelijk, het eerste en het vijfde principe van de RDA. Ten eerste (1) stellen we vast dat er aangaande het eerste principe (*Erkenning van de intrinsieke waarde en de integriteit van het dier*) een nauwe en een brede interpretatie kan bestaan. De nauwe interpretatie van het erkennen van de integriteit van het dier beperkt zich tot het voorkómen van ingrepen bij de het dier. Deze ingrepen kunnen bestaan uit 1) lichamelijke ingrepen (zoals staart couperen bij varkens en onthoornen bij runderen), 2) uit verregaande genetische aanpassingen die de integriteit van het dier aanpassen (zoals selectie op snelle groei bij vleeskippen) en 3) uit sterk beperkende huisvestingssystemen die het dier beletten om zijn natuurlijke gedrag te uiten (zoals kooihuisvesting bij legkippen). Dit is de interpretatie zoals die spreekt uit het advies van de RDA, en ook uit punt 2 van de concept-definitie van een Diergericht ontworpen houderijsysteem, zoals die door de partijen van de hoofdtafel is geformuleerd³. In de brede interpretatie betreft de intrinsieke waarde van het dier niet alleen de erkenning van de integriteit van het dier, maar ook het leven van dat dier en de kwaliteit daarvan, waaronder het vermogen om zich zelfstandig te handhaven in een voor die soort geëigend milieu [8]. De brede interpretatie leidt tot de vraag hoe veelomvattend het principe normatief gezien moet worden afgebakend. Omdat een dergelijke bredere afbakening niet is gegeven in de opdrachtverstrekking gaan we in dit advies uit van de voornoemde nauwe interpretatie. Ten tweede (2) benadrukken wij dat autonomie en keuzevrijheid van dieren van belang zijn bij de invulling van principe 5 (natuurlijke gedrag). Dit betekent o.a. dat dieren de mogelijkheid moeten krijgen om belonend gedrag te kunnen uitvoeren en een positieve emotionele toestand te bereiken (principe 6).

Tot slot, dit document is zo zorgvuldig mogelijk samengesteld. De adviesgroep meent hiermee een goede en stabiele concretisering te geven van dierwaardige veehouderij. Op grond van de huidige kennis zien we de hieronder genoemde eigenschappen als in ieder geval noodzakelijke onderdelen van houderijsystemen die voldoen aan de zes leidende principes voor een dierwaardige veehouderij. Mogelijk zijn de hieronder genoemde lijsten niet uitputtend en zijn er andere eigenschappen te noemen. Onze kennis ontwikkelt zich voortdurend, waardoor de hier geboden concretisering van dierwaardigheid in de verdere toekomst gewijzigd kan worden op basis van de stand van de kennis van dat moment.

³ “Vanwege de erkenning van de intrinsieke waarde en de integriteit van het dier, verstaan de Partijen onder een diergericht ontworpen houderijsysteem een systeem waarin fysieke ingrepen die worden verricht vanwege de wijze van houden van het dier, niet meer nodig zijn en dus niet worden uitgevoerd.”

3. Per diersoort

3.1. Varken

Eigenschappen	Toelichting
<p>Een stalconcept waarin dieren van alle leeftijden de keuze en ruimte hebben om soorteigen gedrag uit te voeren</p>	<p>Een goede omgeving is belangrijk (<u>principe 3</u>). Ruimte per varken is vaak te beperkt voor het tegemoetkomen aan gedragsbehoeften, zoals benodigd om te voldoen aan <u>principe 5</u>. Belangrijk zijn bijvoorbeeld voldoende drinkwater (onbeperkt), voldoende voerplaatsen, schuil-/vluchtmogelijkheden, mogelijkheden voor het uitvoeren van wroet-, comfort-, mest- en rustgedrag (gescheiden functiegebieden) en spel- en exploratiegedrag, frisse lucht (o.a. lage ammoniak-concentraties) en kunnen afkoelen als het klimaat er om vraagt (bv modderbad, douchen). Varkens eten en foerageren graag gezamenlijk. Uitgangspunt is dat varkens samen competitieeloos moeten kunnen eten en drinken, met als eindresultaat verzadiging voor elk varken. Om dit te faciliteren moeten er voldoende voerplaatsen zijn en worden gezorgd voor eetbare verrijking (ruwvoer). Past binnen de <u>principes 2, 3 en 5</u>. Wroeten en kauwen zijn essentiële natuurlijke gedragingen voor varkens. Hiervoor is voldoende geschikt substraat nodig (verrijkingmateriaal). Om te waarborgen dat het substraat blijft voldoen aan de behoefte van het varken is het belangrijk om met regelmaat te verversen, variëren en/of te vernieuwen en te controleren of het wordt gebruikt door de dieren. Sluit aan bij <u>principe 3, 5 en 6</u>.</p> <p>Het aanbieden van een (overdekte) uitloop aan varkens kan mogelijk voorzien in bovengenoemde behoeften en biedt varkens de mogelijkheid om zelf de omgeving te kiezen waaraan behoefte is (principe 2, 5 en 6). Buiten heeft meerwaarde vanwege: zonlicht, daglicht, frisse lucht, wroetmogelijkheden, mogelijkheid om actief te zijn, exploreren en rennen en biedt meer ruimte.</p> <p>Er is momenteel echter onvoldoende wetenschappelijk bewijs of het buiten zijn op zichzelf een behoefte is, of dat het mogelijk is om in een binnenruimte tegemoet te komen aan de gedragsbehoeften die samenhangen met het buitenzijn. Voor buiten gehuisveste varkens geldt dat er mogelijkheden moeten zijn om koude- of hittestress te vermijden.</p>
<p>Geen routinematige ingrepen</p>	<p>Tandjes slijpen/knippen, castreren en staarten couperen zijn een aantasting van de integriteit van het dier en druisen daarmee in tegen <u>principe 1</u>.</p> <p>Op dit moment is couperen toegestaan als er staartbijtproblemen zijn. Praktijk is dat van vrijwel alle biggen staarten worden gecoupeerd. Om te zorgen dat het couperen van staarten niet meer nodig is moeten de risico's voor het ontstaan van staartbijtproblemen worden aangepakt, onder andere door het bieden van een voldoende verrijkte omgeving door middel van een uitdagende methode voor voerverstrekking wroetmateriaal, ruimte, goed klimaat, goede voeding en keuzemogelijkheden.</p>
<p>Hogere speenleeftijd (minimaal 6 weken) en</p>	<p>De gangbare speenleeftijd is 3-4 weken. Spenen op te jonge leeftijd kan gezondheids- en welzijnsproblemen veroorzaken. Hogere</p>

<p>adequate voerverstrekking aan biggen in de kraamstallen</p>	<p>leeftijd maakt speentransitie eenvoudiger, omdat deze een graduele gewenning aan voer mogelijk maakt, wat in lijn is met het natuurlijke speenproces. Biggen beginnen pas rond 3 tot 4 weken met vast voer opnemen en voeropname stijgt daarna exponentieel. Uit onderzoek blijkt dat niet alle biggen die tussen 3 en 4 weken worden gespeend substantiële hoeveelheden vast voer hebben opgenomen [9]. Daarnaast is de ontwikkeling van het afweersysteem nog in volle gang rond 4 weken leeftijd. Voor een gezonde ontwikkeling van de biggen is het nodig dat de speenleeftijd omhoog wordt gebracht, waarbij randvoorwaarde is dat het welzijn van de zeug gewaarborgd moet zijn, d.w.z. zij moet voldoende ruimte hebben en de mogelijkheid zich van de biggen terug te trekken.</p> <p>EFSA adviseert minimaal 28 dagen en adviseert onderzoek naar langere lactatieperiode. Wij adviseren op basis van de huidige stand van de kennis minimaal 6 weken. De potentieel negatieve effecten van de scheiding van de zeug worden dan niet versterkt door stress van een abrupte voerovergang en een nog immature fysiologische en immunologische ontwikkeling. Negatieve effecten op de zeug moeten worden voorkomen. Dit advies sluit aan bij <u>principes 4 en 5.</u></p>
<p>Zeug in vrijloophok, incl. los werpen</p>	<p>Zeug staat nu meestal gedurende de hele lactatie vast in kraamhok. Gebrek aan beweging, niet of beperkt kunnen uitvoeren van nestbouwgedrag en stress zijn issues. Vrijloopkraamhokken bieden uitkomst om voorgenoemde problemen te voorkomen, waarbij negatieve effecten op biggezondheid en overleving moeten worden voorkomen en voldoende ruimte moet worden geboden. Dit advies sluit aan bij <u>Principe 3 en 5.</u></p>
<p>Geschikte vloeren of ondergrond</p>	<p>Vloeren of ondergrond moeten geschikt zijn voor varkens van alle leeftijden en bieden een comfortabele en schone bedding om te voorzien in de behoefte om te wroeten, lopen en te rusten. Voldoende ruimte is daarbij nodig om van houding te kunnen veranderen. Sluit aan bij <u>principe 3 en 4.</u></p>
<p>Nestmateriaal voor zeug, incl. stro of takken, en zacht materiaal</p>	<p>Een zeug wil een nest bouwen vlak voor de geboorte van haar biggen. Voor het uitvoeren van dit natuurlijke gedrag heeft ze substraat nodig. Ontbreken van substraat leidt tot stress en frustratie, rusteloosheid en stereotype gedragingen. Sluit aan bij <u>principe 3 en 5.</u></p>
<p>Gespeende biggen en vleesvarkens niet mengen, mogelijk socialiseren. Biggen socialiseren rond 2 weken leeftijd (dit geeft ze ook een complexere ruimte)</p>	<p>Indien tomen bij elkaar worden gevoegd op het moment van spenen, dan is het gewenst deze biggen al tijdens de lactatieperiode te socialiseren. Biggen zijn vaak beperkt tot contact binnen hun eigen toom voor het spenen terwijl in de natuur biggen al vroeg in contact komen met andere varkens uit hun moeders familiegroep. Door tijdens de lactatie biggen in al in contact te laten komen met biggen van andere varkens dan hun moeder kunnen de biggen al vroeg aan andere biggen wennen. Sluit aan bij <u>principes 3 en 5.</u> Een groot leeftijdsverschil (of vooral een gewichtsverschil) is niet wenselijk, hier zal in de praktische invulling rekening mee moeten worden houden en ook andere negatieve effecten op zeug en biggen moeten worden voorkomen. Contact van de zeug met andere zeugen is een pre en zou in de praktische invulling gecombineerd</p>

	<p>kunnen worden met dat de zeug zich kan terugtrekken van de biggen.</p> <p>Indien biggen hun hele leven niet in contact komen met niet-toomgenoten dan is mengen met andere tomen voor het spenen niet nodig.</p>
Mogelijkheid om na spenen groepen te vormen zonder onbekende dieren toe te voegen	Tijdens het spenen worden in de praktijk vaak nieuwe groepen gemaakt hetgeen een extra stressor is op de al bestaande stress van het spenen (zeug weg, melk weg, nieuwe omgeving etc.). Door te zorgen dat biggen die elkaar al kennen bij elkaar kunnen blijven wordt deze stressor vermeden voor zover gezondheid zeug/biggen dit toelaat. Sluit aan bij <u>principe 3 en 5</u> .
Mengen van zeugen minimaliseren	Mengen van zeugen die elkaar niet kennen geeft stress en kan tot verwondingen leiden, en moet daarom zoveel mogelijk voorkomen worden. Als zeugen ge(her)introduceerd worden in de groep moet er voldoende ruimte en uitwijkmogelijkheden zijn om stress en risico op verwondingen te minimaliseren.

3.2. Melkvee

Eigenschappen	Toelichting
Een stalconcept waarin dieren van alle leeftijden op het melkveebedrijf de keuze en ruimte hebben om soorteigen gedrag uit te voeren	Om tegemoet te komen aan <u>principes 3, 4, 5 en 6</u> is het van belang om melkvee te houden in een omgeving die de mogelijkheid biedt hun soorteigen gedragsrepertoire uit te oefenen met voldoende ruimte voor sociale interactie (dieren worden niet individueel gehuisvest), exploratie, liggen, foerageren en comfortgedrag. Daarnaast moet er voldoende ruimte zijn om uit te wijken of te vluchten. Een comfortabele ligplaats is voor koeien van essentieel belang. Voorwaarden daarvoor zijn beddingmateriaal dat droog, schoon en zacht is en voldoende plaats voor alle dieren om gestrekt te kunnen liggen en onbelemmerd te kunnen gaan staan en liggen. De looppaden en wachtruimtes moeten worden voorzien van een schone en geschikte indrukkeerbare toplaag, welke voorziet in grip en comfort tijdens beweging en daarnaast beschadigingen aan klauwen voorkomt. In een stalontwerp dat hieraan voldoet zal het risico voor onder andere pootproblemen aanzienlijk kleiner zijn dan in traditionele stallen met betonnen (rooster)vloeren [7]. Om comfortgedrag mogelijk te maken zijn er voldoende borstels aanwezig. In de stal zijn meerdere (schone) drinkplekken aanwezig. In een vrijloop stal kan aan bovengeschetste voorwaarden voldaan worden. In elk gekozen stalconcept is extra aandacht nodig voor het schoonhouden van koeien om gezondheidsproblemen te voorkomen. Frisse lucht is belangrijk (o.a. lage ammoniak-concentraties) en voldoende mogelijkheden om de thermoregulatie binnen de fysiologische bandbreedte te kunnen houden (zowel bij hitte als bij koude).
Huisvesting met mogelijkheid tot grazen en buiten zijn	Bij de behoefte aan ruwvoer hoort ook de behoefte tot grazen om dat voedsel te verkrijgen. Koeien zijn sterk gemotiveerd

	<p>om naar buiten te gaan. Weidegang stimuleert niet alleen het natuurlijke gedrag en de gezondheid van koeien, maar werkt ook positief op de emotionele staat van de dieren (Crump et al, 2021). Alle koeien, vaarzen en kalveren krijgen voldoende uren toegang tot weidegang gedurende het weideseizoen. Een passende dierdichtheid dient te worden gekozen om het voor dieren mogelijk te maken hun natuurlijke gedragsrepertoire van sociaal gedrag, synchroon gedrag, exploreren en grazen te vertonen. Andere belangrijke elementen zijn: zonlicht, daglicht, frisse lucht, mogelijkheid om actief te zijn, meer prikkels en meer ruimte. In de weide moet voldoende grasaanbod zijn, zodat tegemoetgekomen wordt aan de nutritionele behoeften van de dieren. In de weide zijn er voldoende drinkplekken met schoon water voorhanden. De weide biedt een goede ondergrond voor het comfortabel uitvoeren van liggedrag en om mobiliteit te stimuleren. In de weide wordt voldoende beschutting geboden (voor alle dieren) tegen extreme weersomstandigheden, met name hittestress bij melkvee vraagt in toenemende mate aandacht [10]. Sluit aan bij <u>principe 1, 2, 5 en 6.</u></p>
<p>Ruwvoer van voldoende kwaliteit en beschikbaarheid</p>	<p>Het rantsoen dient overwegend uit ruwvoer te bestaan, dat van goede kwaliteit is en onbepaald beschikbaar is om te voorzien in de nutritionele behoeften. Daarvoor dient minimaal 1 eetplaats per dier aanwezig te zijn ongeacht het gekozen stalconcept of melksysteem, gegeven dat koeien in principe synchroon gedrag vertonen en om lagere rangorde dieren voldoende vreettijd en ruimte te bieden. Sluit aan bij <u>principe 2 en 5.</u></p>
<p>Stabiele groepen op stal en in de wei met sociale cohesie</p>	<p>Zowel op stal als in de wei wordt het melkvee gehouden in stabiele groepen met een sociale cohesie, dat wil zeggen dat de groep bestaat uit dieren van verschillende leeftijd om te zorgen voor rust en stabiliteit. Sluit aan bij <u>principe 1, 5 en 6.</u> Te grote koppels leiden onder andere tot agressief gedrag. Dit wordt versterkt door met regelmaat nieuwe koeien/vaarzen toe te voegen en andere dieren weg te halen uit de koppel.</p>
<p>Scheiding koe en kalf geschiedt geleidelijk zodat het maag - darmkanaal van het kalf voldoende is aangepast aan ruwvoer</p>	<p>In de huidige melkveehouderij is het gangbaar om koe en kalf direct na de geboorte te scheiden. Natuurlijke binding tussen koe en kalf leidt voor het kalf tot meer normaal sociaal gedrag, minder abnormaal gedrag, mogelijk het minder gevoelig zijn voor stressoren en een betere groei [11]. Door de scheiding van kalf en koe geleidelijk te laten verlopen wordt tegemoetgekomen aan de sociale en maternale gedragsbehoeften van de dieren. Aanpassingen in stalsystemen en management zijn nodig om een latere scheiding van kalf en koe mogelijk te maken. De streefleefijd voor de scheiding van kalf en moederkoe is de leeftijd waarop het kalf goed in staat is om te functioneren op basis van ruw- en krachtvoerinname om in de nutritionele behoefte te voldoen (10 weken volgens Handboek Melkveehouderij [12]). Meer wetenschappelijk onderzoek is nodig om te bepalen op</p>

	<p>welke manier het scheidingsproces tussen kalf en koe het beste plaats kan vinden [13]. Sluit aan bij <u>principe 1, 2, 3, 4, 5 en 6</u>. Kalveren moeten altijd met minimaal twee dieren worden gehouden. Kalveren niet ter vervanging van melkvee worden gehouden op dezelfde wijze als kalveren die ter vervanging dienen.</p>
<p>Mogelijkheid tot afzondering bij afkalven en ziekte</p>	<p>Koeien hebben de behoefte om zich van de koppel af te zonderen bij afkalven en ziekte. Daaraan wordt tegemoetgekomen door een aparte ziekenboeg en (aparte) afkalfstal of ruimte te creëren om te kunnen afzonderen. De inrichting dient te beschikken over een droge, zachte en schone vloer en is van voldoende omvang voor het aantal dieren. Omdat koeien sociale dieren zijn, is het van belang om zieke koeien of koeien rond de partus op zijn minst visueel contact te laten houden met de koppel. Sluit aan bij <u>principe 3, 4,5,6</u>.</p>
<p>Niet meer onthoornen</p>	<p>Dit sluit aan bij <u>principe 1</u>. Onthoornen wordt min of meer standaard uitgevoerd in de gangbare melkveehouderij onder andere om reden van het verkleinen van het risico van verwonden van andere dieren in de koppel en de mens. Onderzoek zou antwoord moeten geven op de vraag of het fokken van hoornloze koeien of het fokken van koeien met minder prominente hoorns wenselijk is vanuit het perspectief van het 5e principe (effecten op natuurlijk gedrag). Onderzoek zou ook antwoord moeten geven op de vraag of bij boven geschetste aanpassingen in huisvesting en weidegang van het melkvee onthoornen nog nodig is. Negatieve effecten van niet meer onthoornen op gezondheid van dier en mens (verwondingen) moeten worden voorkomen.</p>

3.3. Vleeskalveren

Eigenschappen	Toelichting
<p>Een stalconcept waarin dieren de keuze en ruimte hebben om soorteigen gedrag uit te voeren</p>	<p>Om tegemoet te komen aan <u>principes 3, 4, 5 en 6</u> is het van belang om kalveren te houden in een omgeving die de mogelijkheid biedt hun soorteigen gedragsrepertoire uit te oefenen met voldoende ruimte voor sociale interactie (dieren worden niet individueel gehuisvest), exploratie, liggen, foerageren en comfortgedrag (borstel). Daarnaast moet er voldoende ruimte zijn om uit te wijken of te vluchten. Kalveren moeten gelijktijdig comfortabel kunnen liggen. Voorwaarden daarvoor zijn beddingmateriaal dat droog, schoon en zacht is en voldoende plaats om gestrekt te kunnen liggen en onbelemmerd te kunnen gaan staan en liggen. De vloeren moeten indrukbaar zijn en/of voorzien van strooisel voor grip en comfort tijdens beweging en ter voorkoming van beschadigingen aan klauwen.</p> <p>Om tegemoet te komen aan gedragsbehoeften zijn voldoende voerplaatsen om gelijktijdig te kunnen eten en drinkwater dient onbepaald beschikbaar te zijn. Dieren worden niet individueel gehuisvest. Frisse lucht is belangrijk (o.a. lage ammoniak-</p>

	concentraties) en de thermoregulatie kan binnen de fysiologische bandbreedte worden gehouden (zowel bij hitte als bij koude). Sluit aan bij <u>principes 3, 5, 6</u> .
Voer passend bij een zich ontwikkelende herkauwer	Draagt bij aan <u>principes 2, 4 en 5</u> . Kalveren gebruiken voor de vertering van melk alleen de lebmaag. Na een binnen de fysiologische ontwikkeling normale speenperiode zou een kalf als herkauwer moeten functioneren. Melk moet tot ca 6 weken leeftijd verstrekt worden via een speen om de slokdarmsleufreflex te bevorderen. Qua speenleeftijd verwijzen we naar het stuk over melkvee. De overgang van melk op ruwvoer/krachtvoer dient geleidelijk plaats te vinden conform een schema dat passend is bij een zich ontwikkelende herkauwer. Kalf is op het melkveebedrijf al gewend aan ruwvoer in het dieet en het zou op het vleeskalverbedrijf onbepaald beschikbaar moeten zijn en van goede kwaliteit om te voorzien in de nutritionele behoeften. Na de fysiologisch normale speenleeftijd zou uitsluitend ruwvoer en krachtvoer moeten worden verstrekt.
Huisvesting met mogelijkheid tot grazen en/of buiten zijn	Bij de behoefte aan ruwvoer hoort ook de behoefte tot grazen om dat voedsel te verkrijgen. De stip aan de horizon is een minimaal aantal dagen weidegang gedurende het weideseizoen. Door het jaarrond afkalven (wat niet natuurlijk is voor het rund als soort) worden kalveren ook gehouden in periodes die zich niet lenen voor weidegang. Onderzocht moet worden op welke wijze aan de graasbehoefte kan worden voldaan. Elementen die in het buiten zijn van belang kunnen zijn: zonlicht, daglicht, frisse lucht, mogelijkheid om actief te zijn, exploreren, rennen, meer prikkels en meer ruimte. Er is momenteel onvoldoende wetenschappelijk bewijs of het buiten zijn op zichzelf een behoefte is voor kalveren van deze leeftijdscategorie. In geval van weidegang zullen kalveren net als bij melkvee voldoende beschutting tegen extreme weersomstandigheden moeten kunnen opzoeken en moeten er voldoende drinkplekken zijn. In het geval van een (buiten) uitloop is een geschikte en indrukbare bodem van belang. Sluit aan bij <u>principes 2, 3, 4, 5, 6</u> .
Kalveren met hoorns	De aangevoerde kalveren zijn niet onthoorn, waarmee voldaan wordt aan <u>principe 1</u> .
Huisvesting in vaste groepen van beperkt aantal herkomstbedrijven	Kalveren worden gehuisvest in (kleine) stabiele groepen. De groepen zijn afkomstig van een beperkt aantal bedrijven die zo veel mogelijk samenblijven vanaf opzet tot aan de slacht. In het huidige systeem zorgen verschillen in aanwezige pathogenen en immuniteit tegen specifieke pathogenen tussen melkveebedrijven in combinatie met verzamelcentra voor sterke vermenging en uitwisseling van ziektekiemen en het vereist een in vergelijking met de andere diersectoren hoog antibioticagebruik om de vleeskalveren gezond te houden. Door bijvoorbeeld vaste relaties tussen melkveehouders en vleeskalverhouders neemt de microbiële diversiteit op een vleeskalverbedrijf af (en verdwijnen de verzamelcentra) en is de vleeskalverhouder door de bekende herkomst beter ingespeeld op de behoeften van de kalveren. Hierdoor ontstaat er geen stress in verzamelcentra en minder transport (verdere uitwerking in fase 2). Het maximale aantal

	verschillende herkomstbedrijven per groep/afdeling/bedrijf zou door onderzoek moeten worden vastgesteld. Sluit aan bij <u>principe 4 en 5</u> .
Transportleeftijd	De aanvoerleeftijd van kalveren volgt uit de eigenschappen die worden aangegeven bij melkvee (leeftijd op het melkveebedrijf en kalf bij de koe). Indien een kalf wordt verplaatst naar een vleeskalverbedrijf, zou dit moeten gebeuren op het moment dat het kalf al een goed functionerend voormagensysteem heeft om te voorkomen dat de stress door transport wordt versterkt door maagdarfstoornissen. Ook is dan het maagdarmlkanaal beter ontwikkeld; de dieren worden op latere leeftijd met een meer volwassen immuunsysteem blootgesteld aan vreemde pathogenen en er is meer tijd de immuniteit voor verplaatsing te verbeteren door bijvoorbeeld vaccinaties. Sluit aan bij <u>principe 3, 4 en 5</u> .

3.4. Vleeskuikens en vleeskuiken ouderdieren

Alle leeftijdscategorieën

Eigenschappen	Toelichting
Een stalconcept waarin dieren de keuze en ruimte hebben om soorteigen gedrag uit te voeren	Een goede omgeving is belangrijk (<u>principe 3</u>). Ruimte per dier is nu vaak te beperkt voor het tegemoetkomen aan gedragsbehoeften, zoals benodigd om te voldoen aan <u>principe 5</u> . Ook kan er in het huidige systeem verstoring optreden van rustende dieren door actieve dieren door de beperkte ruimte. Er moet voldoende ruimte zijn in stal of (overdekte) uitloop om te eten, te drinken (onbeperkt tijdens lichtperiode), rusten (op rustplatforms of geschikte zitstokken) of juist actief gedrag te vertonen (scharrelen, stofbaden, exploreren). Voor scharrelen en exploreren is een stimulerende omgeving met omgevingsverrijking van belang. Deze voorzieningen moeten altijd beschikbaar zijn. Keuzevrijheid voor het individuele dier en voldoende afwisseling in de omgeving spelen hierin een belangrijke rol.
Geschikt strooisel	Er is een duidelijk verband tussen slechte strooiselkwaliteit, slecht stalklimaat en verminderd dierenwelzijn (meer voetzool laesies, hogere sterfte; [14]). Geschikt strooisel is daarom noodzakelijk. Sluit aan bij <u>principe 4 en 5</u> . Strooisel op de vloer is droog en rul en van goede kwaliteit en geschikt in type en hoeveelheid voor scharrel- en stofbadgedrag, en er is frisse lucht (o.a. een lage ammoniak-concentratie in de stallucht)
Gebruik maken van een trager groeiend ras wat uitvoeren van soorteigen gedrag mogelijk maakt	Gebruik maken van een trager groeiend ras heeft voordelen voor zowel ouderdieren als vleeskuikens [15]. De moederdieren van snelgroeiende vleeskuikens moeten beperkt gevoerd worden omdat ze anders te zwaar worden. Dit leidt tot hongergevoel bij deze dieren. De moederdieren van trager groeiende rassen kunnen onbeperkt toegang hebben tot water en voer, zodat geen voerbepijking nodig is. Snelgroeiende vleeskuikens worden in hun gedrag gehinderd door hun hoge lichaamsgewicht, zeker aan het einde van de

	<p>groeiperiode. Trager groeiende vleeskuikens zijn actiever, hebben minder pootproblemen en andere gezondheidsproblemen en een veel lager antibioticagebruik. Dit past bij <u>principe 2, 4, 5 en 6</u>.</p>
<p>(Overdekte) uitloop en/of scharrelruimte</p>	<p>Het aanbieden van een (overdekte) uitloop of scharrelruimte met omgevingsverrijking biedt de mogelijkheid om te foerageren en om scharrelgedrag en stofbadgedrag te vertonen (<u>principe 5</u>). Daarnaast is het een ruimte met frisse lucht, daglicht en invallend zonlicht, die de dieren de mogelijkheid biedt om zelf de omgeving te kiezen waaraan behoefte is (<u>principe 2, 5 en 6</u>).</p> <p>Er is momenteel onvoldoende wetenschappelijk bewijs of het buiten zijn op zichzelf een behoefte is, of dat het mogelijk is om in een overdekte ruimte tegemoet te komen aan de gedragsbehoeften die samenhangen met het buitenszijn.</p> <p>Buiten heeft meerwaarde vanwege: zonlicht, daglicht, frisse lucht, goed strooisel, mogelijkheid om actief te zijn, scharrelen en rennen, meer ruimte.</p>
<p>Uitkomen in de stal</p>	<p>Uitkomen in de stal wordt al steeds vaker toegepast bij vleeskuikens. Groot voordeel is dat de eendagskuikens niet eerst hoeven te worden getransporteerd van de broederij naar de stal en dat de kuikens direct na uitkomst toegang hebben tot voer en water (<u>principe 2</u>). Dit is in het bijzonder van belang voor kuikens die vroeg uitkomen, die anders 36-48 uur zonder voer en water kunnen blijven. Uitkomstsystemen die ook direct toegang bieden tot voer en water bieden vergelijkbare voordelen.</p>
<p>Natuurlijke opfok</p>	<p>Kuikens worden standaard zonder moederkloeken gehouden. In de natuurlijke situatie zou een kuiken opgroeien met een moederkloek. Onderzoek laat zien dat opgroeien met een moederkloek voordelen heeft voor de gedragsmatige ontwikkeling van de kuikens [16, 17]. Om kuikens met moederkloeken te houden is een verregaande systeemverandering noodzakelijk, waarvoor nog veel onderzoek nodig is.</p> <p>Op de route ernaar toe zou gekeken kunnen worden of aspecten van moedersorg toegepast kunnen worden. Een belangrijk voorbeeld hiervan is het gebruikmaken van kunstmoeders (dark brooders), waar de kuikens onder kunnen schuilen. Dit helpt bij het scheiden van functiegebieden voor actieve en rustende dieren en sluit aan bij <u>principe 3 en 5</u>. Dit wordt al op kleine schaal toegepast in de legsector.</p>

Vleeskuikenouderdieren

Eigenschappen	Toelichting
Niet snavel behandelen	Snavel behandelen is een aantasting van de integriteit van het dier. Dat niet meer doen sluit aan bij <u>principe 1</u> . Om te voorkomen dat dieren met intacte snavels gaan verenpikken, moet de omgeving voldoende stimulerend zijn (droog en rul strooisel, omgevingsverrijking om naar te pikken, een overdekte uitloop goede voeding, goed klimaat).
Geen amputatie van deel van de achterste teen	Amputatie van de achterste teen is een aantasting van de integriteit van het dier. Dat niet meer doen sluit aan bij <u>principe 1</u> . Vanaf 30 juni 2025 is deze ingreep niet meer toegestaan in Nederland.
Geen honger en dorst	Voerbepierking bij vleeskuikenouderdieren blijft een belangrijk welzijnsprobleem en sluit niet aan bij <u>principe 2</u> , omdat het leidt tot gevoelens van honger bij de ouderdieren. Voerbepierking past niet in een dierwaardige veehouderij. Ouderdieren zouden standaard minimaal tweemaal per dag gevoerd moeten worden en onbepierkt toegang moeten hebben tot water tijdens de lichtperiode. Er zijn maatregelen mogelijk op gebied van kwalitatieve voerbepierking om gevoel van verzadiging te verhogen (verdunding, andere wijze van aanbieden), maar deze lijken maar beperkt succesvol te zijn. Meest veelbelovend lijkt het gebruikmaken van traaggroeiende kruisingen, zoals nu in de Beter Leven concepten. Deze moederdieren kunnen onbepierkt gevoerd worden.
Ongewenst seksueel gedrag kunnen vermijden	Het niet kunnen vermijden van seksueel gedrag blijft een belangrijk welzijnsprobleem bij vleeskuikenouderdieren. Het ruw paren van de (zwaardere en grotere) hanen met de hennen leidt tot veerschade, verwondingen en stress en pijn bij de hennen (<u>principe 3, 4 en 6</u>). Het verwijderen van de binnenste teen bij de hanen werd tot nu toe gebruikt om schade bij de hennen te beperken, maar dat is vanaf 2025 niet meer toegestaan. Het aanbieden van extra schuilmogelijkheden en het verlagen van de bezettingsdichtheid en het percentage hanen kunnen helpen om deze problematiek te verminderen.

3.5. Opfokhennen en leghennen en ouderdieren

Alle diercategorieën

Eigenschappen	Toelichting
Een stalconcept waarin dieren de keuze en ruimte hebben om soorteigen gedrag uit te voeren	Een goede omgeving (<u>geen kooisysteem</u>) is belangrijk (<u>principe 3</u>). Ruimte per dier is nu vaak te beperkt voor het tegemoetkomen aan gedragsbehoeften, om te voldoen aan <u>principe 5</u> . Ook kan er verstoring optreden van rustende dieren door actieve dieren door de beperkte ruimte. Er moet voldoende ruimte zijn in stal (of overdekte uitloop) om te

	<p>eten, te drinken (onbeperkt), te rusten (op geschikte zitstokken of rustplatforms) of juist actief gedrag te vertonen (scharrelen, stofbaden, exploreren, nestgedrag, ei leggen). Voor scharrelen en exploreren is een stimulerende omgeving met omgevingsverrijking van belang. Deze voorzieningen moeten altijd beschikbaar zijn. Keuzevrijheid voor het individuele dier en voldoende afwisseling in de omgeving spelen hierin een belangrijke rol.</p>
Geschikt strooisel	<p>Opfokhennen en volwassen leghennen hebben een sterke behoefte om scharrelgedrag te vertonen (krabben en pikken in het strooisel en naar de omgeving). Door te voorzien in deze behoefte door goed strooisel en geschikte omgevingsverrijking (bijvoorbeeld luzernebaaltjes, hooi- of stobalen, pikblokken) kan verenpikken en kannibalisme worden voorkomen. Sluit aan bij <u>principe 4 en 5</u>. Strooisel op de vloer is droog en rul en van goede kwaliteit en geschikt in type en hoeveelheid voor scharrel- en stofbadgedrag, en er is frisse lucht (o.a. een lage ammoniak-concentratie in de stallucht)</p>
(Overdekte) uitloop of scharrelruimte	<p>Het aanbieden van een (overdekte) uitloop of scharrelruimte met omgevingsverrijking biedt de mogelijkheid om te foerageren en om scharrelgedrag en stofbadgedrag te vertonen (<u>principe 5</u>). Daarnaast is het een ruimte met frisse lucht, daglicht en invallend zonlicht, die de dieren de mogelijkheid biedt om zelf de omgeving te kiezen waaraan behoefte is (<u>principe 2, 5 en 6</u>).</p> <p>Er is momenteel onvoldoende wetenschappelijk bewijs of het buiten zijn op zichzelf een behoefte is, of dat het mogelijk is om in een overdekte ruimte tegemoet te komen aan de gedragsbehoeften die samenhangen met het buitenzijn.</p> <p>Buiten heeft meerwaarde vanwege: zonlicht, daglicht, frisse lucht, goed strooisel, mogelijkheid om actief te zijn, scharrelen en rennen, meer ruimte.</p>
Uitkomen in de stal	<p>Uitkomen in de stal wordt al steeds vaker toegepast bij vleeskuikens, maar nog beperkt voor legkuikens. Groot voordeel is dat de eendagskuikens niet eerst hoeven te worden getransporteerd van de broederij naar de stal en dat de kuikens direct na uitkomst toegang hebben tot voer en water (<u>principe 2</u>). Dit is in het bijzonder van belang voor kuikens die vroeg uitkomen, die anders 36-48 uur zonder voer en water kunnen blijven. Uitkomstsystemen die ook direct toegang bieden tot voer en water bieden vergelijkbare voordelen.</p>
Natuurlijke opfok	<p>Kuikens van opfokhennen worden standaard zonder moederkloeken gehouden. In de natuurlijke situatie zou een kuiken opgroeien met een moederkloek. Onderzoek laat zien dat opgroeien met een moederkloek voordelen heeft voor de gedragsmatige ontwikkeling van de kuikens [17]. Om kuikens met moederkloeken te houden is een verregaande</p>

	<p>stelselverandering noodzakelijk, waarvoor nog veel onderzoek nodig is.</p> <p>Op de route ernaar toe zou gekeken kunnen worden of aspecten van moederzorg toegepast kunnen worden. Een belangrijk voorbeeld hiervan is het gebruikmaken van kunstmoeders (dark brooders), waar de kuikens onder kunnen schuilen. Dit helpt bij het scheiden van functiegebieden voor actieve en rustende dieren en sluit aan bij <u>principe 3 en 5</u>. Ook leidt het aantoonbaar tot een sterk verminderd risico op verenpikken [18]. Dit wordt al op kleine schaal toegepast in de legsector [19]</p>
Niet snavel behandelen	<p>Snavel behandelen is een aantasting van de integriteit van het dier. Dat niet meer doen sluit aan bij <u>principe 1</u>. Om te voorkomen dat dieren met intacte snavels gaan verenpikken, moet de omgeving voldoende stimulerend zijn (droog en rul strooisel, omgevingsverrijking om naar te pikken, een overdekte uitloop, goede voeding, goed klimaat).</p>

4. Indicatieve inschatting bestaande systemen

De vraag of bestaande keurmerken of sets maatregelen passen bij de 6 leidende principes voor een dierwaardige veehouderij kan worden beantwoord aan de hand van de per sector genoemde aandachtspunten. Wanneer aan 1 of meerdere van deze punten niet wordt voldaan, is een veehouderij binnen dit keurmerk (nog) niet dierwaardig. De uitwerking van deze vraag zal na formulering van de opdracht plaatsvinden in een separaat document.

5. Bronnen

1. Rodenburg, T.B., M.F. Giersberg, and V.C. Goerlich, *Quickscan informatieset Convenant Dierwaardige Veehouderij*. 2022: Utrecht University.
2. Nielsen, S.S., et al., *Welfare of pigs on farm*. EFSA Journal, 2022. **20**(8): p. e07421.
3. Nielsen, S.S., et al., *Welfare of laying hens on farm*. EFSA Journal, 2023. **21**(2): p. e07789.
4. Nielsen, S.S., et al., *Welfare of broilers on farm*. EFSA Journal, 2023.
5. Nielsen, S.S., et al., *Welfare of calves*. EFSA Journal, 2023. **21**(3): p. e07896.
6. Algers, B., et al., *Scientific Opinion on the overall effects of farming systems on dairy cow welfare and disease*. EFSA Journal, 2009. **7**(7): p. 1143.
7. Nielsen, S.S., et al., *Welfare of dairy cows*. EFSA Journal, 2023. **21**(5).
8. Rutgers, B. and R. Heeger, *Inherent worth and respect for animal integrity*. 1999.
9. Middelkoop, A., *Foraging in the farrowing room to stimulate feeding: getting piglets to eat is bittersweet*. 2020, Wageningen University.
10. Hut, P., et al., *Heat stress in a temperate climate leads to adapted sensor-based behavioral patterns of dairy cows*. Journal of Dairy Science, 2022. **105**(8): p. 6909-6922.
11. Beaver, A., et al., *Invited review: A systematic review of the effects of early separation on dairy cow and calf health*. Journal of Dairy Science, 2019. **102**(7): p. 5784-5810.
12. Rimmelink, G., et al., *Handboek melkveehouderij 2020/21*. 2020, Wageningen Livestock Research.
13. Wenker, M.L., et al., *Comparing gradual debonding strategies after prolonged cow-calf contact: Stress responses, performance, and health of dairy cow and calf*. Applied animal behaviour science, 2022. **253**: p. 105694.
14. Stamp Dawkins, M., C.A. Donnelly, and T.A. Jones, *Chicken welfare is influenced more by housing conditions than by stocking density*. Nature, 2004. **427**(6972): p. 342-344.

15. van der Eijk, J.A., et al., *Reducing stocking density benefits behaviour of fast-and slower-growing broilers*. Applied Animal Behaviour Science, 2022. **257**: p. 105754.
16. Edgar, J., et al., *Influences of maternal care on chicken welfare*. Animals, 2016. **6**(1): p. 2.
17. Rodenburg, T., et al., *The effects of selection on low mortality and brooding by a mother hen on open-field response, feather pecking and cannibalism in laying hens*. Animal Welfare, 2009. **18**(4): p. 427-432.
18. Riber, A.B. and D.A. Guzman, *Effects of dark brooders on behavior and fearfulness in layers*. Animals, 2016. **6**(1): p. 3.
19. Gilani, A.-M., T.G. Knowles, and C.J. Nicol, *The effect of dark brooders on feather pecking on commercial farms*. Applied Animal Behaviour Science, 2012. **142**(1-2): p. 42-50.

4. Keurmerkentoets

Augustus 2023. Onderzoekersgroep voor het convenant Dierwaardige Veehouderij: Imke de Boer, Bram Bos, Fleur Hoorweg, Bas Kemp (tijdelijk vervangen door Liesbeth Bolhuis), Bas Rodenburg, Marko Ruis, Elsbeth Stassen, Arjan Stegeman.

1. Inleiding

In onze eerdere Dierinhoudelijke toets hebben we als Onderzoekersgroep een concretisering gegeven van Dierwaardigheid voor verschillende diercategorieën: varkens, (leg- en vlees-)pluimvee, melkvee en vleeskalveren. Vanuit de hoofdtafel van het convenant dierwaardige veehouderij kwam vervolgens de vraag of op basis van deze concretisering ook een oordeel kon worden gegeven over de dierwaardigheid van houderijsystemen die zijn ingericht en worden gemanaged volgens een aantal verschillende kwaliteitssystemen en keurmerken, te weten: IKB (varkens en kip), de biologische houderij (melkvee en kip), en de diverse houderijvormen volgens het Beter Leven Keurmerk (1, 2 en 3 sterren).

Het is een begrijpelijke vraag. Veel van deze kwaliteitssystemen zijn er (mede of exclusief) op gericht om de omstandigheden te creëren waarin het welzijn en de gezondheid van de gehouden dieren op een bepaald gewenst en bovenwettelijk niveau kan worden gehouden. Toch is een toetsing van de gehanteerde criteria in die systemen aan onze dierinhoudelijke toets niet rechtlijnig.

De belangrijkste reden daarvoor is het verschil in benadering: waar de dierinhoudelijke toets primair gericht is op het **doel** (de realisatie van de zes principes van de RDa), hanteren kwaliteitssystemen en keurmerken zonder uitzondering criteria die de te hanteren **middelen** vastleggen. Dat is heel begrijpelijk, aangezien deze systemen ook in de praktijk van ieder bedrijf gecontroleerd en gehandhaafd moeten worden. Middelen (voorzieningen, ruimte, aard van de voeders, wel of niet toegepaste ingrepen etc.) zijn toetsbaar bij een bedrijfsbezoek, terwijl de achterliggende doelen alleen zijn vast te stellen na veel uitgebreider en kostbaar onderzoek. Daarnaast zijn concrete middelen en criteria ook veel praktischer hanteerbaar voor de veehouder zelf.

In de toetsing van kwaliteitssystemen is de centrale vraag daarom steeds of de vereiste middelen in dat systeem voldoende zijn voor het realiseren van het achterliggende doel, zoals geconcretiseerd in de eigenschappen in de Dierinhoudelijke toets. Dit is een toets die in principe ook door de dialoogtafel zelf zou kunnen worden uitgevoerd. Wij hebben ons in de onderstaande analyse beperkt tot een snelle beoordeling van de criteria van de verschillende keurmerken, waarbij we per criterium steeds de vraag beantwoorden of dit aansluit bij de dierinhoudelijke toets of niet. De vraag wordt bevestigend beantwoord als het criterium *op dat specifieke aspect* van de houderij voldoende bijdraagt aan de achterliggende doelstelling. Bijvoorbeeld: waar BLK 1* vleeskuikens vereist dat de bezettingsgraad maximaal 25 kg (of 12 dieren) per m² is, beoordelen we dat als een voldoende bijdrage *in termen van ruimte* aan de eigenschap *‘Een stalconcept waarin dieren de keuze en ruimte hebben om soorteigen gedrag uit te voeren’* uit de dierinhoudelijke toets. Dat betekent echter nog niet dat aan alle voorwaarden is voldaan voor die eigenschap. Zo hoort bij deze eigenschap van de dierinhoudelijke toets ook dat er geen verstoring van rustgedrag optreedt en er omgevingsverrijking wordt aangeboden (zoals weergegeven in de toelichting bij deze eigenschap). Die komen in sommige gevallen aan bod in andere criteria (zoals bv. ‘20 ruwvoerbalen per 1000 dieren en dagelijks graan of voer strooien’ als vorm van omgevingsverrijking), maar soms ook niet (bv. tegengaan verstoring bij rusten).

Een en ander betekent dat een 100% positieve score op de hieronder uitgevoerde toets nog steeds kan betekenen dat er aspecten ontbreken in de criteria, waardoor niet volledig aan de eigenschap in de dierinhouderlijke toets wordt voldaan. Die witte vlekken zijn door ons in een korte scan ook geïdentificeerd in de onderstaande analyses. We baseren ons op de beschrijvingen van keurmerken zoals aangeleverd door het secretariaat van het convenant dierwaardige veehouderij (zie bijlagen), afgezien van voor BLK1 ster voor vleeskalveren waarvoor een verkeerd schema was aangeleverd (zie bijlage). Hoe de keurmerken in de praktijk functioneren is niet getoetst.

2. Varkens

Keurmerkentoets: Beter Leven Keurmerk 1, 2 en 3 sterren van de Dierenbescherming

Stalconcept: Opvallend is dat veel systeemeisen binnen het sterren systeem betrekking hebben op het eerste punt van de dierinhouderlijke toets: 'een stalconcept waarin dieren van alle leeftijden de keuze en ruimte hebben om soorteigengedrag uit te voeren'. Eisen als voldoende voer ten behoeve van voeding- en gedrags-behoefte, permanente water verstrekken, hittestress voorkomen, luchtkwaliteit- en verlichtings-eisen, verzadigend ruwvoer, verrijkmateriaal en stro-voorziening worden allemaal genoemd en dragen bij aan de invulling van dit eerste punt. Extra punten die de dierinhouderlijke toets beschrijft in vergelijking tot het 1 ster systeem zijn dat verrijkmateriaal afgewisseld moet worden om interessant voor varkens te blijven, dat stro of ander wroetsubstraat/bedding materiaal ook op de grond moet worden aangeboden (en niet alleen in bv een ruif). Bij de 2 en 3 sterrensystemen is stro op de grond wel een vereiste en zijn er aanvullende eisen ten aanzien van buitenuitloop en weidegang. In de dierinhouderlijke toets worden buitenuitloop en weidegang niet vereist. Binnen de keurmerken geldt nog niet voor dieren van alle leeftijden gedurende alle fases van de productie dat moet worden voldaan aan de eisen horend bij deze eigenschap (te denken valt aan dekstallen en kraamhokken), waardoor voor deze diercategorieën nog niet wordt voldaan aan een dierwaardige veehouderij.

Staat couperen & castreren: Ten aanzien van staart couperen staat in het sterrenstelsel dat bij 1 ster routinematig couperen niet is toegestaan terwijl de dierinhouderlijke toets en bij 2 en 3 sterren staart couperen nooit toestaat. Om couperen van staarten overbodig te maken is het van groot belang dat risicofactoren voor staartbijten te minimaliseren. In het stalconcept zal dan ook moeten worden gezorgd voor voldoende verrijkmateriaal om te voorzien in gedragsbehoeften om te voorkomen dat de behoefte om staarten te bijten ontstaat. Het niet toestaan van castreren binnen de keurmerken is in overeenstemming met de dierinhouderlijke toets.

Speenleeftijd: Ook ten aanzien van speenleeftijd (min 6 weken vs 23 dagen (gemiddeld 25 dagen) en vrijloophok (zeug loopt altijd vrij *versus* mag tijdelijk vast gezet) gaat de dierinhouderlijke toets verder dan de eerste ster van de dierenbescherming. Bij 2 sterren en 3 sterren is de minimale speenleeftijd voor een individueel dier, respectievelijk 33 en 39 dagen (gemiddeld voor de groep 42 dagen of wel 6 weken).

Geschikte vloeren en ondergrond: Over het algemeen wordt er niet veel gezegd over de kwaliteit van de vloer in het 1 ster systeem. Bij 2 sterren systeem worden uitspraken meer concreet (bv meer dan 50% ingestrooid, buiten uitloop, permanent stro in kraamstal). Bij het 3 sterren systeem komt daar weidegang voor dragende zeugen bij. De beschrijving onder de dierinhouderlijke toets is meer geformuleerd in termen van het comfortabel kunnen uitvoeren van verschillende gedragingen. Of hier nadrukkelijk in wordt voorzien binnen de keurmerken valt niet overal op te maken.

Nestmateriaal voor zeug: Nest-materiaal voor de zeug en verrijkingsmateriaal tijdens de kraamfase is deels voorzien vanaf 1 ster. Echter, bij 1 ster betreft dit een touw of jute zak die hangt terwijl de dierinhoudelijke toets spreekt over nest materiaal inclusief stro of takken en zacht materiaal.

Stabiele groepen en socialiseren: In het sterrensysteem is ruim aandacht voor stabiele groepen en aandacht voor mengstress. Wat niet wordt genoemd is de mogelijkheden om varkens te laten socialiseren voor kritische transitie als spenen.

Missende of extra punten:

Er worden een behoorlijk aantal eisen in de keurmerken beschreven die niet in de dierinhoudelijke toets zijn geformuleerd zoals bv. het hebben van een hygiëne plan, calamiteiten plan en eisen ten aanzien van hokafmetingen, inrichting van de ziekenboeg, brandveiligheid eisen etc. Deze worden verder niet behandeld want ze hebben niet direct betrekking op de eigenschappen geformuleerd onder de dierinhoudelijke toets. Wel zijn deze belangrijk voor principe 3 van de 6 leidende principes voor een dierwaardige veehouderij; een goede omgeving.

Samenvattend: wordt door het sterrensysteem van de dierenbescherming voor een belangrijk deel tegemoet gekomen aan eigenschappen van een dierwaardig systeem volgens de dierinhoudelijke toets. Waar het sterrensysteem af en toe wat water bij de wijn doet ten aanzien van systeemeisen (met name bij eerste ster) is de dierinhoudelijke toets uitgesprokener, wat ook past bij formulering van een stip op de horizon.

3. Melkvee

Keurmerktoets: Duurzame Zuivel Keten (DZK), Biologisch en de lijst met maatregelen van de Dierenbescherming

Stalconcept: De lijst met maatregelen van de Dierenbescherming (MD) en Melkvee Biologisch (MB) geven invulling aan welke voorwaarden de stal moet voldoen, waarbij het accent ligt op het aantal vierkante meters beschikbaar voor de dieren, de hygiëne en het klimaat. Dit zijn aspecten die een bijdrage kunnen leveren op weg naar een dierwaardige veehouderij. Weliswaar wordt in MB genoemd dat dieren zich zo natuurlijk mogelijk kunnen gedragen, toch geven beide keurmerken onvoldoende duiding van de borging van de essentiële gedragsbehoeften van koeien. Er missen dan ook beschrijvingen voor mogelijkheden voor exploreren, keuzevrijheid en sociale interactie. MD stelt aanvullende eisen met betrekking tot de kwaliteit van dier specifieke aspecten van de ligboxenstal, zolang dat type stal nog gangbaar is. Deze aanvullende eisen kunnen een bijdrage leveren aan een dierwaardige veehouderij. MD maakt een grote stap richting dierwaardige veehouderij door vanaf een nader te bepalen datum de vrijloopstal met zandbodem als norm te stellen. Als motivatie voor dit stalconcept wordt aangegeven: het betere stalklimaat, reductie van klauwproblemen, reductie van ammoniakemissie en behouden van mineralen. Echter, voor borging van een dierwaardige melkveehouderij ontbreekt duiding hoe tegemoet gekomen wordt aan de essentiële gedragsbehoeften van koeien in dat stalconcept. In het MB zijn de eisen aan de kwaliteit van de stal voor lig- en loopruimte en loopvloer globaal geformuleerd waardoor er onvoldoende borging is naar een dierwaardige veehouderij. In beide keurmerken is het van belang om meer aandacht aan de kwaliteit van de looppaden te geven zodat de mobiliteit, sociale interactie en klauwgezondheid van de dieren wordt bevorderd. Het keurmerk gangbaar DZK (DZK) focust zich op richtlijnen om uitvoering te geven aan de gezondheidseisen voor melkkoeien zoals vastgelegd in EU verordening 853/2004 en aan specifieke gezondheid statussen, diergeneesmiddelengebruik en borging dierenarts. Eisen aan het

stalconcept beperken zich tot onbeperkt toegang tot schoon drinkwater, schone stallen en een juiste maatvoering. DZK geeft geen duiding aan de borging van de essentiële gedragsbehoeften van de dieren, daarmee missen belangrijke punten van de Dierinhoudelijke Toets.

Grazen en buiten zijn: MD en MB gaan beiden uit van weidegang gedurende een aanzienlijk deel van het jaar voor koeien en jongvee. Dit kan een bijdrage leveren op weg naar een dierwaardige veehouderij. Zij zouden hun eisen voor weidegang kunnen versterken door meer aandacht te besteden aan het belang van weidegang voor het mogelijk maken van het natuurlijke gedragsrepertoire van sociale interactie, mobiliteit, mogelijk maken van synchroon gedrag en grazen en ligcomfort. Van belang is ook om meer duiding te geven aan het belang van voldoende grasaanbod, om aan de nutritionele behoeften van de dieren tegemoet te komen. Aandacht voor hittestress is van toenemend belang. In DZK wordt weidegang niet genoemd en daarmee wordt het belang van weidegang voor het mogelijk maken van het natuurlijke gedragsrepertoire van melkvee niet verder beschreven.

Ruwvoer van voldoende kwaliteit en beschikbaarheid: MB geeft een zeer beperkte beschrijving van het belang, de kwaliteit en beschikbaarheid van ruwvoer voor koeien, om tegemoet te komen aan hun fysiologische en gedragsmatige behoeften. MD noemt een aantal technische factoren, zoals minimaal een vreetplaats per koe, mengen van voer in de mengwagen en voldoende grasaanbod in de weide, waarmee tegemoet gekomen kan worden aan de natuurlijke behoeften. Aanvullende eisen ten aanzien van het percentage ruwvoer in het rantsoen zijn nodig. Het keurmerk DZK geeft aan dat de dieren in een goede voedingstoestand moeten verkeren. Het keurmerk DZK geeft geen indicatie hoe tegemoet gekomen kan worden aan de fysiologische en gedragsmatige behoeften van koeien bij eten.

Scheiding koe en kalf: Het keurmerk MD stelt eisen aan de leeftijd waarop koe en kalf gescheiden kunnen worden. Daarmee geven ze impliciet het belang van de sociale en maternale behoeften en de fysiologische ontwikkeling van de dieren aan in lijn met de Dierinhoudelijke Toets. Daarnaast stelt MD de eis dat kalveren met minimaal twee dieren tegelijk worden gehouden, om aan de sociale behoeften van de kalveren tegemoet te komen, dit is in lijn met de Dierinhoudelijke Toets. Niet helder is vanaf welk moment die eisen ingaan. DZK focust zich op de gezondheidsstatus van kalveren.

MB en DZK stellen geen aanvullende eisen met betrekking tot het scheiden van kalf en koe en het niet meer solitair houden van kalveren. Daardoor geven deze onvoldoende invulling aan het belang van de sociale en maternale behoeften van kalf en koe en missen daarmee belangrijke punten van de Dierinhoudelijke Toets.

Mogelijkheid tot afzondering bij afkalven en ziekte: MD geeft invulling aan het belang van een aparte zieke boeg, waar koeien zich kunnen afzonderen van de kudde zonder geïsoleerd te raken. Een vergelijkbare invulling ontbreekt voor de afkalfstal/-ruimte. In MB en DZK ontbreken richtlijnen voor een afkalfstal/-ruimte en een zieke boeg, waardoor de dieren zich bij ziekte of tijdens afkalven onvoldoende kunnen afzonderen van de kudde zonder dat ze geïsoleerd raken.

Niet meer onthoornen: MD geeft aan dat onthoornen van kalveren niet meer zal worden uitgevoerd. Dit sluit aan bij de zienswijze van de Dierinhoudelijke toets. In DZK en MB wordt geen indicatie gegeven over het al dan niet onthoornen van kalveren, dit sluit niet aan bij de uitgangsprincipes van de dierinhoudelijke toets voor een Dierwaardige Veehouderij.

Wat ontbreekt nog:

Stabiele groepen met een sociale cohesie in de stal en in de wei

MD, DZK en MB geven geen nadere duiding van het belang van stabiele groepen met een sociale cohesie voor het kunnen uitoefenen van het natuurlijke gedragsrepertoire van koeien. Daarmee vullen ze dit aspect van de zienswijze Dierinhoudelijke toets voor een Dierwaardige melkveehouderij niet concreet in.

Samenvattend: de lijst met maatregelen van de Dierenbescherming, het keurmerk van DZK en Melkvee Biologisch zijn gespiegeld aan de zienswijze Dierinhoudelijke Toets voor een Dierwaardige Veehouderij. De lijst met maatregelen van de Dierenbescherming legt met name het accent op eisen ten aanzien van technische factoren in huisvesting en verzorging van kalf en melkkoe. Impliciet komen deze eisen in grote lijnen overeen met de dierinhoudelijke toets voor een Dierwaardige Melkveehouderij. Een slag kan gemaakt worden door de noodzaak van die eisen duidelijker te verbinden aan de gedragsbehoeften van de dieren.

Het keurmerk Melkvee Biologisch beperkt zich tot een aantal eisen voor de huisvesting en verzorging van kalf en melkkoe. Aanvullende eisen voor de dieren zullen een bijdrage leveren om tegemoet te komen aan de gedragsbehoeften van de dieren en andere aspecten zoals verwoord in Dierinhoudelijke Toets voor een Dierwaardige Veehouderij.

Het keurmerk Gangbaar DZK stelt eisen voor de borging van de diergezondheid van kalf en melkkoe. Er ontbreken nu eisen aan het houden van en de omgang met de dieren in de stal of de wei, die een bijdrage kunnen leveren om tegemoet te komen aan de gedragsbehoeften van de dieren en andere aspecten zoals verwoord in Dierinhoudelijke Toets voor een Dierwaardige Veehouderij.

4. Kalveren

Keurmerktoets: IKB, Beter Leven Keurmerk 1 ster van de Dierenbescherming en de lijst met maatregelen van de Dierenbescherming

Stalconcept: In het IKB keurmerk en het Beter Leven Keurmerk van de Dierenbescherming 1 ster (BLK*) ligt veel nadruk op de stalinrichting. Bij IKB is de oppervlakte per dier 1,5-1,8m², bij BLK* neemt deze toe van 1,8m² nu tot 2,5m² in 2030. De lijst met maatregelen van de Dierenbescherming (MD) is dat laatste al de norm voor oudere kalveren (>8 mnd). Of in deze ruimte ook voldoende mogelijkheden worden geboden voor het uitvoeren van soorteigen gedrag, en dus voldoen aan de Dierinhoudelijke Toets (DIT) is niet duidelijk. Thermocomfort krijgt aandacht in elk van de schema's met eisen ten aanzien van hitte en koude. De minimale hoeveelheid daglicht wordt aangegeven en er is aandacht voor ventilatie. BLK* en MD eisen een zachte/indrukbaar vloer of stro. IKB vraagt om een ruwe vloer. In de schema's staat niet duidelijk of er voldoende comfortabele ligplek is voor elk van de kalveren wat van belang is zoals beschreven in de DIT. Bij BLK* en MD is er een eetplek voor elk dier, conform de DIT, bij IKB is dat alleen bij beperkte voeding het geval.

Voer passend bij een zich ontwikkelende herkauwer: Alle keurmerken: Continu beschikking over drinkwater van goede kwaliteit is in lijn met de Dierinhoudelijke Toets. Bij IKB is onduidelijk wat aan ruwvoer wordt gegeven, bij BLK* wordt dit kwantitatief omschreven en bij MD staat "Kalf moet nog veel meer langvezelig ruwvoer krijgen", maar de hoeveelheid wordt niet aangegeven. Over de kwaliteit

van het ruwvoer wordt niet gesproken, het is belangrijk dat het de voormaagontwikkeling stimuleert ("onverteerbaar stro" doet dat niet). Als het maagdarmkanaal zich normaal ontwikkelt en voer wordt verstrekt dat passend is bij de fysiologische status, zal het hemoglobine (Hb) gehalte zich ook normaal ontwikkelen en treedt er geen beperking van Hb op. Door EFSA wordt 5,6mmol als Hb gehalte genoemd, echter in dezelfde opinie wordt genoemd dat bij dat gehalte wel degelijk verschillen in respiratiecapaciteit worden gevonden in vergelijking tot dieren met een HB van 7. BLK* en MD beogen zo'n normaal Hb gehalte in lijn met de DIT, IKB niet.

Huisvesting met mogelijkheid tot grazen en/of buiten zijn: Bij IKB, BLK* wordt dit niet genoemd. Waardoor deze niet in lijn zijn met de DIT. MD wordt 3 maanden weidegang voor de kalveren beschreven waarmee dit verder gaat dan de DIT.

Kalveren met hoorns: Het niet onthoornen wordt niet genoemd in de schema's, waarschijnlijk omdat kalveren die bestemd zijn voor de vleeskalverhouderij normaliter niet onthoorn worden.

Huisvesting in vaste groepen van beperkt aantal herkomstbedrijven: Eenlingboxen zijn in IKB en BLK* mogelijk tot 8 weken, wat niet in lijn is met de DIT. MD wil de dieren in groepen houden en voldoet daarmee aan DIT. Het beperken van het aantal herkomstbedrijven per afdeling/ruimte wordt niet genoemd. Beperken van hergroeperen wordt bij IKB alleen benoemd voor oudere (rose)kalveren. MD ziet als stip aan de horizon, aansluitend bij de DIT, dat kalveren rechtstreeks vanaf het melkveebedrijf naar de vleeskalverhouder gaan. In eerste instantie willen ze het via maximaal 1 tussenslag van een verzamelpunt.

Transportleeftijd: IKB hanteert de wettelijke termijn voor aanvoerleeftijd, BLK* hanteert 28 dagen. MD geeft een aanvoerleeftijd die oploopt van 28 naar 84 dagen. De DIT beschrijft een transportleeftijd rond de leeftijd waarop het kalf goed in staat is om te functioneren op basis van ruw- en krachtvoerinnname om in de nutritionele behoefte te voldoen (scheidingsleeftijd koe en kalf), waardoor de BLK* en IKB keurmerken hier niet mee in lijn zijn. MD is hiermee in lijn wanneer de 84 dagen wordt aangehouden.

Missende of extra punten: Bij IKB en BLK 1 ster ligt er veel nadruk op hygiëne en zaken om via de omgeving aan infectiepreventie te doen, maar beperken van het aantal aanvoeradressen en groepen bij elkaar houden maakt daar geen deel van uit (alleen na de start). Deze punten worden in de DIT niet expliciet behandeld, maar zijn wel van belang voor principe 3 van de 6 leidende principes voor een dierwaardige veehouderij; een goede omgeving.

Samenvattend:

De lijst met maatregelen van de Dierenbescherming komt het meest overeen met de DIT, punten op het gebied van tegemoetkomen aan soorteigengedrag zijn nog onvoldoende beschreven. Qua hergroepering hebben zij als stip aan de horizon dat kalveren rechtstreeks vanaf het melkveebedrijf naar de vleeskalverhouder gaan, via een tussenslag van een verzamelpunt en een aanvoerleeftijd die oploopt van 28 naar 84 dagen. Dat laatste is consistent met een robuuste overgang van melk naar vast voer. Zij eisen ook weidegang, maar het is niet duidelijk hoe dat voor alle kalveren ingevuld moet worden (bv winter).

5. Pluimvee

Keurmerkentoets: IKB, Biologisch en de lijst met maatregelen van de Dierenbescherming

Stalconcept: Alle 3 de keurmerken geven invulling aan ruimte, stalklimaat, hygiëne en licht in de stal. Met name het IKB gaat sterk in op hygiëne voorschriften en veiligheid van de stal. Dit zijn facetten die passen bij een dierwaardige veehouderij als randvoorwaarden. Echter, de belangrijkste focus om een systeem dierwaardig te noemen zou moeten liggen op het voorzien in gedragsbehoeften van dieren. Binnen het IKB keurmerk wordt hier onvoldoende invulling aan gegeven. Zo missen beschrijvingen voor mogelijkheden voor scharrelen, stofbaden, rusten, exploreren en keuzevrijheid. Het biologische keurmerk geeft meer ruimte aan dieren en bevat criteria voor onder andere strooisel en uitloop, maar geeft nog onvoldoende invulling aan de gedragsbehoefte die daarmee moet worden vervuld (voldoende strooisel om te scharrelen, buitenuitloop voor exploratie/scharrelen). Daarnaast missen nog aspecten voor variatie om te voorzien in exploratiebehoefte en keuzevrijheid. De lijst met punten van de Dierenbescherming geeft bovenop voorgenoemde aspecten ook aan in welke gedragsbehoeften moet worden voorzien (foerageren, stofbaden etc.) en benoemt de wens om in de toekomst voer op een voor het dier natuurlijke manier te verstrekken (werken voor voer en keuze). Deze aspecten zijn in lijn met de dierinhouderlijke toets.

Geschikt strooisel: Alle drie de keurmerken bevatten een of meerdere criteria die te maken hebben met de aanwezigheid van strooisel. Echter, alleen het aanwezig zijn van een type strooisel, zoals in IKB beschreven is onvoldoende om te voldoen aan de eigenschappen benoemd in de dierinhouderlijke toets. Het strooisel moet van goede kwaliteit zijn: schoon en droog zoals beschreven in het biologische keurmerk. Echter, het doel om te voorzien in de behoefte van pluimvee om te scharrelen, stofbaden en exploreren wordt alleen beschreven in de lijst met punten van de Dierenbescherming. Deze laatste is daarmee in lijn met de dierinhouderlijke toets.

(Overdekte) uitloop en/of scharrelruimte: In het IKB keurmerk wordt geen beschrijving gegeven van een overdekte uitloop, waarmee dit punt onvoldoende wordt gewaarborgd. In het biologische keurmerk wordt verder gegaan dan in de dierinhouderlijke toets doordat wordt beschreven dat dieren altijd toegang moeten hebben tot buitenuitloop, tenzij dat niet kan door het weer. De lijst met punten van de dierenbescherming beschrijft dat er altijd zowel een overdekte als een buitenuitloop moeten zijn. Ook wordt het bieden van voldoende beschutting beschreven in beide keurmerken, wat in lijn is met de dierinhouderlijke toets. Wat onvoldoende naar voren komt is in welke gedragsbehoeften de buitenuitloop moet voorzien. Een mogelijk risico daarbij is dat de buitenuitloop niet gebruikt zal worden, omdat deze voor de dieren onvoldoende gedragsmogelijkheden biedt. Wel biedt de buitenuitloop altijd een keuzemogelijkheid voor dieren om frisse lucht te halen, de zon te voelen en te bewegen. Deze autonomie is een pluspunt wat betreft de uitgangspunten voor een dierwaardige veehouderij.

Uitkomen in de stal en natuurlijke opfok: Het uitkomen van kuikens in de stal en het gebruik van een Dark Brooder en moederkloek wordt beschreven in de lijst met punten van de Dierenbescherming, wat in lijn is met de dierinhouderlijke toets. Het IKB en biologische keurmerk beschrijven deze punten niet en zijn daardoor nog niet in lijn met de dierinhouderlijke toets.

Geen honger en dorst: Het IKB keurmerk beschrijft met name schoon drinkwater en de bijbehorende kwaliteitseisen. Daarnaast wordt voor (groot-)ouderdieren beschreven dat er minimaal 75% van de tijd drinkwater beschikbaar moet zijn. Dit is niet in lijn met de dierinhoudelijke toets waarbij dieren onbeperkt toegang moeten hebben tot schoon drinkwater en voer. Voor vleeskuikens is het criterium wel in lijn met de dierinhoudelijke toets. Het biologische keurmerk en de lijst met punten van de dierenbescherming beschrijven geen criteria over voer- of waterbeperking waardoor deze niet in lijn zijn met de dierinhoudelijke toets. Tegelijk zijn bedrijven met een Beter Leven of biologisch keurmerk verplicht ook IKB-deelnemer, dus geldt in die situatie hetzelfde als hierboven.

Missende of extra punten:

Het niet meer uitvoeren van ingrepen die de integriteit van dieren aantasten wordt niet beschreven in de keurmerken, waardoor niet kan worden vastgesteld of dit voldoende is gewaarborgd. Ook het kunnen vermijden van ongewenst seksueel gedrag (bij betreffende diercategorie) wordt niet beschreven en zou altijd gerealiseerd moeten zijn. Een laatste belangrijk punt wat niet in de keurmerken wordt beschreven is het gebruik van een trager groeiend ras bij vleeskuikens. Dit is van groot belang voor een dierwaardige veehouderij, doordat de groeisnelheid in grote mate samenhangt met de mogelijkheden van het dier voor het vertonen van soorteigen gedrag.

Wat in de lijst met punten van de Dierenbescherming wordt benoemd en verder gaat dan de eigenschappen in de dierinhoudelijke toets is het bieden van 1 haan per 25 leghennen voor het mogelijk maken van paargedrag. Belangrijk is om te blijven monitoren of dit niet leidt tot ongewenst seksueel gedrag en er daarbij voldoende schuilmogelijkheden zijn voor de hennen om de haan te mijden. Gezien het lage percentage hanen dat wordt voorgesteld (4%) is dat niet de verwachting.

Samenvattend: Het IKB keurmerk gaat in op technische factoren gerelateerd aan huisvesting. Over het voorzien in gedragsbehoeften van de dieren wordt niet of nauwelijks iets beschreven. Een veilig gebouw, hygiëne en stalklimaat zijn belangrijke randvoorwaarden voor een dierwaardige veehouderij, maar eigenschappen in de dierinhoudelijke toets gaan verder. Het biologische keurmerk neemt een aantal belangrijke stappen richting een dierwaardige veehouderij, maar zou net als het IKB meer nadruk mogen leggen op voorzien in soorteigen gedrag en het bieden van keuzevrijheid. De lijst met maatregelen van de Dierenbescherming komt goed overeen met de dierinhoudelijke toets en geeft een goede invulling aan gedragsbehoeften, keuzevrijheid en autonomie van pluimvee.

6. Bijlagen criteria keurmerken

N.B.: deze bijlage bevat circa 60 pagina's waarin schematisch de criteria van de getoetste keurmerken zijn weergegeven, deze zijn niet bijgeleverd bij dit verslag.